

Волинь*)**Роман-хроніка у 3-ох частинах.**

— Нови і гною туди вперли — не здавався Матвій.

— Зайво було. Я сам не розчитав. Вилягла все одно, а яка з поляглиці „польза“. Я вам кажу, не має кращої по моєму землі, як тут. Оця мастка глинковатка... Проти сонця. Це перва земля на пшеницю... Коли я був у москалях, то стояли ми над Волгою в казармах. В Саратовській це було губернії. Там також дуже на пшеницю зручна земля. Але то вже відомо кацапське оброблення. Вийде ото з тим гаком, отою западенною, як вони кажуть, сохою. Покопирсає... Тьху! Стид — не робота. До того там оті суші. Страшні суші. А „почва“ знаєте не видержує суші. Твердіє, репає... Ото, знаєте часом такі рівчаки порепають, що ой...

— Це все оповідав Григорчук, коли обидва господарі лінки, переступаючи ступ за ступом йшли до хати. Так і до хати зайшли. Ані здарився непомітно.

У хаті Хвидот наробив тарараму. Повитягав усякої всячини на серед хати, понаставляв стільців, витягнув батькову шевську скриньку (бо Матвій і шевство знав. „Отак для своєї потреби“), наніс полін дров і якусь, видно, фортецю будував.

Чоловіки переполохали його і він чим дужч, покинувши усе — як стій, попер на піч й заліз у сам куток. Всі його пре-чандали так і валялись серед хати.

— Отой шибеник... казав Матвій, прятаючи усе — на своє місце... баба моя пішла до Дерманя, то ось як бачите...

— А то звісно дівора — байдуже, сідаючи й оглядаючи, скоріше стелю ніж долівку, — казав Григорчук. — Добру маєте хату... Но пощо ви ото такі віконечка зробили?

— Ах, знаєте. Мене це завше непокоїть. Вікна дійсно замалі. Поласував ото на те, що пару карбованців дешевше обійдеться. Швагер мій на залізній дорозі служить, а коли я будувавсь, то воно відомо. Знаєте, якто та кожда копійка дорога. А він одного разу каже: „Знаєте. Я маю готові, вирізани тахлі. Малі тільки“. Подумав я та й люди пораяли. Візьміть кажуть. Що, що малі. І нічого не коштує, і в зимі при менших вікнах воздух у хаті не так стигне. Тепер ось каюсь... Є каяття та нема вороття. Переробив би, але не має поки „средств“ на це.., На все потрібні „средства“.

Спрятавши все, що було посеред хати, Матвій присів й заложивши ногу на ногу, продовжував...

*) Див. „Дзвони“ кн. I. 1932

— До того думаю, що я тут довго не втримаюсь...

Григорчук, що саме кесета з тютюном в руках наминав, щоб закурити, гостро і швидко кинув на Матвія оком...

— Не курите? — сказав зовсім не те, що хотів, бо ж знають всі, що Матвій ані не пє, ані не курить...

— Ні, цього не вживаю... — і відмахнувся рукою.

— Щасливий ви, Матвію, чоловік. Те куриво, то марно-тратство. По три копійки пачка „коришків“ отої-то поганой „рибки“ три копійки, а тут сюди-туди й нема.

Скрутив цигарку, викресав огню кресалом крем'яним з вареною губкою і закурив. Хвидот дивився з печі, заздрих та дивувався. Йому б й собі хотілося б, щоб з рота й з носа (особливо з носа) куривсь димок.

— Так як то ото кажете? — ніби ненароком згадавши щось питає Григорчук. — Не вдушитесь? А тож чому? Садок — пес ваш...

— Щож знаєте, по тому садку, коли діти ростуть і потрібують ґрунту. Що вони з тим садком почнуть? Землі ж ви знаєте, все меншає і меншає у нашій околиці, а людиська множаться. Ось гляньте ви на сю Лебедцину. Ще пять тому років назад... Один ліс та ліс... А що тепер? Там он Михалкозасів. А Трихонові сини, як підростуть, то де подінуться? Куди підуть? Сюди. Має ось оце у мене під вікном дві з половиною десятини і вже одного примостить. І вже матимемо сусіда. Ну, а скажіть? Де тої землі діти наших дітей візьмуть? Ще, скажете, клопоть того Заставя є?.. Що, знаєте, по тім... Я думаю...

— Воно то так, то так... — перебиває Григорчук. Та що подіяти? От ми лебедці... Мусіли ж ми викупити нашу панську землю...

— Та я нічого не кажу...

— Чекайтено... Бо не хватає справді місця. На днях якось... Не памятаю... Позавчера чи то в четвер, вилічували ми з сусідом Хвещиним Паньком, скільки у нашому селі є повних ґрунтів. І що ви думаєте? З сорока наших господарів, щось трох чи чотирох мають. А то вся решта отак: вісім, сім, шість, пять... а найбільше по дві, по дві з половиною десятини... А не купиш, не матимеш. Купляй поки купляться і що купляється. Тото — і чвиркнув крізь зуби, просто на долівку.

— Ех, каже Матвій. Вам трапилась дурничка — отої ліс та млин. Той один ліс виплатить вашим лебедцям ціле „іменіє“. А млин. Скільки платить вам Волько оренди?..

— Двісті на рік... Але хіба від нього видереш ті гроші разом. Отак тоді тицьне, тоді тицьне... І чорт тим грошам знаєлік... Ще коли б то не був млин громадський. Ато звєсно як. Кому там на тому так залежить?

Волько підюжує кращих господарів, щоб вони не впоминалися оренди, а решта, знаєте... Що їм на кому вигорить?.. Плуєна та й піде...

— Но. З цим можна порадити. Я не йму віри, щоб один жидок водив за ніс цілу громаду. Ви тільки до него візьміться. Двісті рублів що року дасть громаді десятину поля...

Григорчук викурив цигарку, кинув її на долівку, приставши розтоптав її чоботом. Після цього сплюнув.

— Думаєте. По правді то сказати, нема сьогодні за двісті рублів десятини. Але не в тім біда. Двісті рублів завше пригодиться. Але оце Волько задумав перебудувати млина. Вставляє замість коліс турбіну і нові вальці. Поки що дамо йому спокій, а після таки візьмемось... Він то вже побалакує зі старостою про купівлю того млина. Видно корисний він йому, хоч завше лементує, що нічого з нього не має. Я б то, поправді признатися нічого б не мав проти, щоб його продати, бо що з ним при такому, як у нас ладі, почнеш. Громада, що череда овечок. Не має в ній пастуха, то, звісно, який вже там лад. Страшить мене тільки те, що Волько виманить того млина майже задурно, а друге, що грішми скористується лиш де-хто... Ну, от і подивіться... Моя то дурна голова нераз міркує: чому б то, думаєш та не могла сама громада тримати того млина? Цеж вигода своя. Самі собі й замолоття платили б і став, і стависько, і гуску є де вигнати... Є і вальці, і питель, два родовики, круподерня, валюта на сукно. Все, одно слово.. Хай би, думаю, вже не знаю який був той млин, то на одного мельника та помічника вистарчило б... І поправити б при потребі можна було б... А то... Я вже рукою на все махнув. Бачив я, що робилось минулого року на сходці... Крику, гамору наробили, але хіба щонебудь вирішили? Де там. Кричали, дерли роти і розійшлись так на чорт-матері...

Григорчук з серцем сплюнув і засовався на лаві. Очі його загорілись, але рівновагу свою мужицьку і необхідну стриманність та діловитість розмови не трапив.

— Трудно, знаєте, сьогодні чесну людину знайти... — продовжував. — Дуже тяжко, хай йому частець. Волько, звичайно, пускає дим у вічі мужикам. І хто б то повірив, що отакий млин та не міг виробити тих двісті карбованців оренди? Але він, коли почне лементувати, та коли почне... і кленється, і божиться... Ну, а мужик що? Плюне та й думає — чорт тебе бери, хай тебе нечиста сила слухає... І пішов собі до дому. Ми викупили масток — стодвадцять десятин, і всунули за нього двадцятьчотири тисячі карбованців. Суму цю ми вичавили зі своїх власних животів та мозолів та животів наших дітей. Казали за ліс виберемо. Млин он які „доходи“ дасть... А тепер піди його, пошукай ті доходи. Так само і з лісом. За десять тисяч такий ліс продали... Та цеж треба... (Григорчук знов поліз до кешени за кесетом з „рибкою“) Я не знаю... Це треба найдурніших людей на світі. Але що ви зробите?.. Що подієте? Скільки то наші главарі попоїздили до остріжських Таксарів, щоб таки умудритись таку соснину, кажуть двадцятьпять тисяч дерев без дубини, отако за марно віддати... Тьху!...

... І помовчавши, ладив кресало з губкою і додав: — Ну, Таксар то вижене грошиська. Що вижене, то вже вижене...

Саме увійшов Василь. Він щойно пригнав корови, попривязував їх до ясел ланцюгами і прийшов оце до хати. Григорчук поздоровив його як дорослого „Дайбоздоровя“ і подав навіть руку. Матвій при цій нагоді заявив, що це його найстарший, і що він уже „у третю групу“ ходить. Ось по тижневі і наука розпічнеться.. Кепсько буде та прийдеться обходитись. От худоба... Як його, не знаю... того...

— Ви маєте ще ту вигоду, що хоч є куди худобину вигнати — сказав Григорчук.

— Воно то так. Особливо з весни та в осені. В літі також не дуже... Ні, ні... Тепер вже не дуже то, як бувало. Скрізь око дозорливе і навіть на зрубах вже не, як колись... На весні та в осені у верболозах та болотах... Але оце на днях мало-мало не трапилось нещастя. Корова загрузла в болоті і ледви витягли.

— То-то-то! Чув про це, чув! — підбадьоривсь Григорчук. Оповідали наші лебедці...

— Ото-то! Ваші лебедці й витягнути її допомогли мені, дякувати їм. А коровисько чимала. Моє щастя, що можу хоч худобу плекати, а тоб... Але що то воно за декілька літ буде? От питання. Подумайте тільки, що тут було ще недавно, ще першого року, як я сюди перебрався, при старому мельникові. Усе, як глянете, стависько... Хто захоче. Ідь, коси, бери, паси худобу. А піди тепер... Я сам хочу вже взяти у мельника в аренду на п'ять літ оті верболози на клину коло калюжі. Думаю: викорчує чоловік, а п'ять літ сіно братиму. Воно то сіно там спочатку неабияке. Осока, лепеха та очерет, але по парі роках, думаю, вибавиться... А для рогатої худоби це, хо-хо-хо, як піде в зимі...

— Василю! — звернувся Матвій до Василя. Звернувся, ніяково мнучись... — Принеси но там дещо...

Василь видно зрозумів, а Матвій продовжував: — Ото, знаєте, добро було зі старим мельником. Хоча чех, а все таки порядна з нього була людина, нетощо теперішній. Цей, борони боже, щоб худоба на його луг чи стависько „шлапнула“. „Не шлапає то“... Воно то й добре, знаєте. Порядок мусить якийсь бути. Пригадую собі, як прийшли до нас чехи. Боже, що то за бідачиська були. Ні кола, ні двора. Голі як цигани поприходили.

Повірте, що отой Дус на Борщівці, що сьогодні у фастонах їздить, а синів інженерами та дохторами поробив, прийшов зі стома карбованцями в кишені з Моравщини, злабудав собі серед Бущенського лісу (там ліс ще тоді такий був, що Господи). Отож поставив собі серед лісу халабуду з круглячків... А тепер у нього фастони та двадцять тисяч золота а банку... От, що то значить порядок... Тепер у нього тридцять десятин землі. У самого старого. Синам землі не треба. Але чи повірите, що платив він по двадцять два рублі за десятину? Я не кепкую з вас. На Бущенщині була земля з лісом (сосни двома охватами не охопиш) по дванадцять карбованців. По дванадцять карбованців, от як живу. І думаєте, що хто з наших

мужиків купив тоді хоч одну десятину? Крім небіжчика Хведора, Михалкового батька, син котрого сьгодні господар, ні один. Ее, каже: Нащо вона мені? Що я з тим лісом? Свого ґрунту хватить, а діти виростуть — світ великий. От, як розважали. І то не бий. І то не розложи такого драба, та не всип йому п'ятдесят таких, щоб до смерті чухався. А чехи, ті в Сибір їхали. Їх виписав цар, щоб культуру ввели. А на що їм та культура в Сибірі, коли ось тут така даровизна трапилась. Побачили і все забрали. Загарбали до чиста. Усі оті кольонії — Борщівка, Озірко, Гільче, все то на таких землях осіло і сьгодні вони пани. Сьгодні вони палати будують, у фастонах їздять... Де я свою силу подів? Не у них? Не на них затратив? Не для їх збагачення? А чи не міг мій батько також десятинок двадцять мені припасати, як оце зробив Хведор? Міг би. Та не хотів. Пив, шлявся по бабах, гуляв, матір окрадав і все до шинку відносив. Ось який наш мужик. Ось який у нього порядок, толк...

Увійшов Висиль. Він приніс пляшку горілки (на всяку оказію припасену) та кусисько старого, пересолоного, аж пожовклого, грубого саліська. Є чарка, є закуска. Григорчук оком на все либнув і запакав швидко цигарку та ніяково, ніби йому чогось соромно стало, засовався на лаві. Василь тарілку з посудника виняв, ножа і для гостя якусь виделку дістав. Після зі столика хліб виняв, чарку знайшов і все то на столі, вкритому святочним, чистим настільником, опинилося... Григорчук, чуючи, мабуть, інстинктом (і разом боячись, щоб не втікла все таки чарка), що то на нього облаву робиться, намагався щось ніби протестувати:

— Та... знаєте... Воно якое... Це зовсім того... — а все таки, ясно так і не знаходив слів, щоб висказатись.

— Вже вибачайте, казав Матвій. Баби моєї не має дома, а вона те все припекла б, може смаженю яку б...

— О, що, ви, що! Господи! Тай цього доволі. Для такого гостя... Господи...

— У нас гості не дуже пороги оббивають...

— Звісно, на хуторі...

— Ну, так заживіть... — і Матвій, дебелим, порепаним, мозолистим ручищем підсовує гостеві чарку... Підсовує незграбно. Чарку налив щиро (від щирого серця): Горілка переливається і хльопається на настільник...

— Еее, протестує Григорчук. Еее, дядьку Матвію... Так не годиться. Первим „хозяїн“...

— Ні. Я чоловік трезвий — розводить руками господар. І при цьому головою та виразом обличчя намагається пояснити, який то він „чоловік трезвий“. А вираз страждальний, відрозливий, ніби то та горілка вже в його роті та горлі пече смертельно.

— Повірте, каже, що не можу. Тридцять літ не пю. Парубкував, не пив... От, не такий, знаєте, характер. Противиться. Ото

часом присилують. Випеш. Все виблюю на другий день. Характер такий. Випийте, випийте, сусіде, і все... та закусіть. От вже й вечір незадлегідь. Шкода, що старої немає...

— Ну, згоджується Григорчук. Як не можна, то не можна. Є такі характери. Не приймає і годі... Так, дайбоздоровля!..

— Пийте на здоровля.

Григорчук правою рукою бере чарку, хвильку тримає її в руці, оповідаючи, що „давно вже мав нагоду, а лишень позавчора, якось зійшлись було“... лівою рукою витер свої рідкі, рижоваті вуси, а тоді аж за одним хилом перелляв чарку в рот. Скривився — жахливо, головою похитав і здорово кракнув.

— Міцна каналія... — казав...

— Ну, то ще й на другу ногу просяю... — говорив Матвій...

— Ее, тоді вже й до дому не долізу. Що ви хочете, щоб заночував тут?..

— І ще бто... Від одної чарки? Ну годі... Випийте. А як і заночувати. Діти малі за вами не плачуть, а місце у нас найдеться. Ось, хутко і стара вернеться... Ну, на здоровлячко... Випийте...

Весь цей час Григорчук чекав і не здавався, хоча йому, мабуть, більше хотілося закусити неприємний горілчаний смак, ніж випити. Одначе все таки випив ще одну чарку, а тоді лишень закусив, похваливши, розуміється, добре, старе салісько...

Матвій же весь час поривався спомини свої оповідати. При тому підкраював та підкраював хліба, сала, підсовав огірки.

— Так ото, знаєте, куме... — невідомо, чому Матвій назвав Григорчука кумом... оті ото чехи... Вони нас ограбували, так... Але вони нас і розуму навчили. От ми тепер бідькаємось, де воно худобу пасти... Але коли ще я був пастухом, то отам, де тепер такі розкішні кольонії з садами та хмельницями, все одні ліси та пустарі були. Попасу для худоби... Куди не кинь оком, ліс, галяви, знов ліс... Вовки одні панували. Дерево ж яке було. Хто його зів, то просто диво-дивне... А все сталося за чотири десятки літ... Але ви їжте... Вечір уже хутко. Не церемоньтесь... А чехи ту земельку по дванадцять рублів десятину викупили. Ми тепер триста, чотириста, а то й п'ятсот платимо, а тож... хм... Зате чехи мають тепер по тридцять-сорок десятин, а не тричотири... От яка „разниця“. Чехи у фастонах їздять, а ми ледви на якого драбиняка стягнемось. А щоб то було, приміром, моему батькові там на Тимошівщині захопити десяток — другий десяток, коли сам „управляющий“ графині Андрейової, казав бувало: „Антон! Купуйте землю. Зробим гешефт. Не обійдеться вас більше, як по десятці... Ій-бо“... — „Го, каже батько. На чорта мені та земля. Я й своїй не дам ради“. Тьху, бодай тебе нечиста мати взяла. І то не бий... А що він мав „теї своєї“? Двадцять не сповна наділу після панщини, на які вже було їх трох братів. Мій же батько мав сам чотирьох хлопців. Один з дядь-

ків помер, один довго льокаєм у пана Сангушки „состояв“, а на старість паню якусь приволік, фраків усяких, ляпових штиблетів, годинників з ланцюжками і відкраяв половину ґрунту. Думав пануватиме... Еге... Допанувався. Хутко штиблети на постолі зміняв, а фракі так, мабуть, до цього часу „муль“ жере у скрині... А не бійсь, різун його — ма... Не бійсь, не прикупив замість фраків зайвої десятини... Тепер діти його чавляться, як селедці в бочці... От які то наші батьки були. Бо не було кому бити, або може вже панщина занадто їх забила... Нема в нашій Росії порядку. Нема й не було... Чехи через губу землю хапали, а наш мужик, репаний, коли дістав той „наділ“, так-так і заскоруз. Батько он наш. Три десятини на штирох полишив. Не дурно ми діввора й голодувати мусіли. — Беріть, беріть... частуйтеся... Ще чарочку. Бог, звісно, трійцю любить... Ну, сусіде... Прошу, прошу...

І тут ще підлив. Григорчук випив. Матвій розчервонівся і, хоча сам не пив, мабуть, від одного захоплення опянів. Очі блиснули, рухи довжезних рук стали різкіші і швидші. Кулак нераз пристукнув по ляді стола, аж чарка, сало й огірки підстрибували... Григорчук вже слухати не хотів, а рвався сам щось оповісти. Одначе Матвій покищо не хотів перервати своєї розмови.

— Так ото є... Дістали ми четверо три десятини. Поки вирости, голодали, чужі ягнята, телята пасли, а потім у найми у каторгу до панів та чехів пішли. Щойно з п'яти пальців праці рук своїх, вісім десятин докупили, хоча платили вже по сто карбованців. Легко воно тепер сказати. Он чех Дус, як дістав тридцять десятин, так і онук його ще тридцять матиме, бо то легко з капіталом докупляти. До того землі вони не ділять... а прикупляють, або йдуть між люди і вчать, або якому ремеслу, або на докторів, чи інженерів. Нетощо ми. Три десятини на клапті шматуємо і тиснемось на ній. А що з трох десятин прикупиш... Звісно...

І Матвій хльосто, злобно спльовує... Треба хіба так працювати, як я працював, що повитягав собі кишки і руки, що спину поломав. А чи зажив що в життю? Цигарки не викурив. Чарки горілки не випив. Чобота „порадочного“ не зносив. Тепер он встанеш рано, так з постелі не можна стягнутись. А яка була сила. Був як бик здоровий. Десять пудів — мішки носив і не чув нічого...

Усе зїли оті криваві п'ять десятин, які ось тепер маю... Ну, але ще чарочку, на здоровля... Старої от щось довго нема...

Випив... Григорчук вчипився на підпитку до Матвія, щоб і він випив. Матвій дав себе зломати і також випив, але зажився, що більше не буде, мовляв „характер такий“... Григорчук згодився...

— Так, так, казав Матвій. Він видно страшно захоплювався своїм просторікуванням. Всі, хто знав його, знали, що з Матвієм балачка може тільки „сурйозна“ бути. Жартів Матвій, не лю-

бив, а коли й жартував, то невміло. „Характер“ і тут видно противвся...

— Батькам дурниця в руки лізла — не брали. Тепер от, що хоч, роби. Завше я плачусь на батька і буду плакатись. Бити не було кому, а треба було бити... А що буде от ще через пару років. Спомянете моє слово, що може тисячі платитимуть та землі не буде.

— Війна прийде... — перебив Григорчук. Мусить війна прийти. Перебють з половину і знову землі, скільки хоч. Нащо ж Бог і війну дав...

— А щоб ви думали. Війна потрібна. Й-бо...

От у мене три хлопці. Коли я їм тепер не прикуплю землі, то вони хоча і раді б після прикупити, то не прикуплять, бо не буде де. Де його прикупиш? Ну скажіть де? Он уже ходять поголоски, що Заставя хутко ділитимуть. Ваші лебедці свою землю вже викупили. Тут уже шлюс... Дерманці за один день викупили б, та пан ще якось тримається, не продає. А як і продаватиме, то що там тої землі... Ковтнуть, як суніцю...

Матвій безнадійно махнув рукою і посунувся ближче до Григорчука. Хвидот шморгнув на печі носом і то так голосно, що аж батько звернув на нього увагу...

— Їсти вже, мабуть, хочеш?...

Хвидот нічого на це не сказав, лише страшно засоромився, підтер кулаком бруднізного носа і поліз далі на піч. Матвій відломив пів куска хліба, одрізав крихіткий шматочок сала і подав те на піч малому. Той узяв і, сховавшись, мов курча, щоб ніхто не бачив, десь там собі тихенько, без найменшого згуку, їв...

— Не, — сказав Матвій, присівши до столу, і то сказав якось вперто рішуче, на перекір всьому, ніби його хтось у чому довго вмовляв, а він все таки не згодився...

— Не!.. Мушу я кудись звідси вимандрувати. Росея велика. Безліч у ній землі.. Степи, пущі непроходимі, а тут ось тиснемось один на другому. Чехи нас відсіль витиснуть і не дамо ми собі ради в цьому. Та зрештою, не треба вже й Росеї... Он у нас на Волині... Он туди на Крем'яничині... Гой, гой! Там ще „іменій“, Господи... Оце я думав та думав і вирішив: поїду. Ще цієї зими десь поїду. Спробую щастя. Ви ж тільки подумайте. Чиж не дурні ми, хоча і биті? У світі стільки землі, а ми ніби на припічку. Ані лягти, ні сісти. Мене от що, правда, троха непокоїть... Кажуть, хутко продажу Заставя обявлять... От що то буде? Там, кажуть, по триста буде. А з пів десятини, кров з носа, а мушу купити... Хоча і в Сибір їхатиму, а мушу. Перепродам... Земля, такий крам, що ціна його росте не по днях, а годинах... Біда от, зайвого гроша нема... І скрута „вобче“ на нього тепер. Нема та й годі. Але ви таки нічого, ані не пете, не їсте... Вибачайте... Отак за розмовою та й забуваю. Прошу, прошу... Ви-пийте... Частуйтеся...

— Не турбуйтеся... Я вже себе не того... — і при цьому

вихилив чарку... Кракнув, але вже значно поміркованіше, ніж спочатку, закусив.

— Так ви, кажете, землю шукати думаєте?

— Прийдеться — розводить руки Матвій. Що поробите?

— Ну-о-о! Воно то „покамісь“ і у нас можна ще прикупити...

— Щось я ніде не чув... Заставя?... Куплю... Там ще можна буде...

— А ось мені трапляється у Лебедах дві десятині. Правда. Не дуже то того... Земля не важна. Щоб родила, треба ще на ній пособкати. Мочар, знаєте, але при домові і — думаю, що вдасться її трохи осушити. Но, те саме, що й у вас. Гроші на перешкоді... Брак гроша... То-то, воно.

— Гм... Що брак, то брак — помовчавши проговорив Матвій. — Я то себе дуже зле... Дуже зле почуваю...

— А я... Я вже дійшов до того, що хочу десятину поля продати...

— Та невже? — здивувався Матвій. Але зараз же зробив байдушкий вигляд.

— Отак, як бачите... Мушу. І то найкращу десятину... Оцю, що коло вас з садком — це „за садком“ виговорив з притиском і головою в ту сторону кивнув. — Найкраща, їй-бо, десятина. Ото тільки і продаю, що нужда, та вона трохи, признатися, далеко від лебедів. А я собі міркую, що і вам варто над цим подумати...

— Та я то цю штуку вже чув — каже Матвій, видно забувши, що перед хвилию виявив було таке здивовання, ніби це для нього, Бог зна, яка новинка.

— Чув, знаєте, і думав. Але дума і є думою, коли свистить в кишені. Що, зрештою, мені та одна десятина поможе... А стягатися до сорочки. Дітей морити голодом.

— Ее, не кажіть такого. Якось то Бог та дасть. Не кажіть. Одна десятина та ще при своєму, межа в межу. О, не кажіть. Це допоможе багато.

— Правда, воно то правда... Але за грошем то воно тепер дуже... Самі знаєте — скрута. А як ви того... з ціною?

— Ціна? — поставив Григорчук величезний знак запиту, торкнувшись цього делікатного питання. — Ціна... Та як? Як і в людей. Звичайно зійдемося по людськи. Я ж знаю вас, а ви мене. Здається, вам не первина в таких річах...

— Ох, не первина, не первина. Боками купня вилазить. Цілий вік тільки те й робиш, що купуєш і нічого з того не дивиться...

— Я то знаєте... Бачте, я просто міняю, чи либонь хочу змінити. Тут десятина, а там дві... Але ті дві, знаю, не вистануть за цю одну, ото лишень що при домі. Надія ще що при добрій волі, дасться таки з неї щось зробити, до чогось дійти. Он наш Мирош, мав таку саме мочар, а тепер підіть — поле, як щастя.

П'ятьсот сімдесят рублів коштуватимуть ті десятини. Грошенята, правда, грубі... А поле неабияке. До врожаю найменше років п'ять чекати прийдеться. Думаю, що моя оця десятина не буде видаватись дорогою, коли вона й погноєна, і як слід вироблена. Сій лишень пшеничку і радій, як ростиме, та засіки на зерно готуй.. Ось вона якраз перезябьована. На весні приволочити бороною, пересипати і сіяти ячмінь. На-зарік можна лишити парениною, а там знов пшениця... Та це, до того при вашому. Вам просто таки не випадало б упустити її, а з вами мені краще, ніж з іншими, діло мати. З порядним господарем порадалий гешефт. Це вже відомо. Це ж все одно, що капітал, та ще й прикупі. Мене питав уже й Харитон. Питав і Михалко. А я кажу:— ні, наперед мушу з Матвієм поговорити. Мушу його запитати, як і що він. Не візьме, то вже якось то буде. Ну отже як ви думаєте?

Матвій глибокодумно мовчав. Сидів на лаві. Одна рука за пазухою, друга на столі. Очі впер у долівку, в одну якусь точку і вперто з натугою мовчав. Мускули обличчя, особливо уст, час від часу курчилились у якусь болючу гримасу. Чоло зрізане глибокими двома, на всю ширину зморщками і двома меншими, над бровами. Вигляд впертий, але нерішучий. Григорчук клав у рот шматок хліба зі салом і лишень зрідка поглядав на Матвія. Він проявляв якийсь острах. Якийсь скритий, глибокий острах, бо хоч за десятину питали і Харитон, і Михалко, але такого покупця, як Матвій він не знайде. Він навіть готовий деякі, незначні уступки поробити...

— Не знаю... виговорив по довшій надумі, глибоко й сіплю зітхнувши. — Тяжко мені... — і покрутив головою. Боюся, що от-от продаж Застава обявиться. Там за ті гроші у двоє можна б купити. А що робитиму, як з Вами зв'яжуся? Ні. Таки правду сказати, мені дуже тяжко. А все таки... Як ваша ціна?

— Шкури не здеру. Християнин же я. Думаю, що вам не першина чути, які ціни на такі куски. Он Красовський купив при своєму, заплатив п'ять сотень двадцять. У Лебедях наш Олійник заплатив п'ятьсот. Гадаю, що і для вас не буде кривдою, коли скажу: п'ять катеринок. Ну? Воно то багато здається, но як розважити. Що? Подумати тільки, яка земля. Підсоння, новина, вигноєна, вироблена, без пнів. Ну?

Матвієві це несподіванкою не могло бути. Він, знаючи в цьому толк, розумів, що дешевше такої землі йому ніхто не продасть. Він підлив чарку, підсунув її гостеві і, подумавши, сказав.

— Подумаю. Випийте но ще одну. Але все таки мені „трудно“, дуже трудно. Де його чоловік сьогодні таку суму візьме. Подумати тільки, що п'ять літ тому назад, все моє господарство, що маю сьогодні, стільки коштувало. Зрештою, ви знаєте, з ким маєте діло. Справу я знаю. Знаю, що зайвого ви не сказали. А як з запродажною та купчою? Чи не взяли б ви то все на себе?

Григорчук почухав потилицю.

— От, коли б ви, дядьку Матвію, бачили за що я втилюючив п'ятсот і сімдесят. Насміялися б, їй-бо... Як будете в Лебедях, навмисне вам покажу. Дві десятини, кажете? Але Христом-Богом клянусь, що вони не варті цієї одної. От не гріх, що божусь. Я вас люблю і поважаю. Роки ми от сусідами, а один другому кривди на гріш не вчинили. А це все, каже, за людиною. Так і буде. Запродажну і купчу беру на себе... Ну? Що?

Матвій знов таки відповів не зараз і не просто.

— Якщо надумаюся, то скажу. Не радився ще зі старою. Не по силі, знаєте, це мені... Повірте, — не по силі... Стягнувшись до сорочки, можу ту половину зібрати... Ну, а друга?..

— Є гроші, як каже чех. „У банце сов пенізе“.

— Це то я і без чеха знаю. Але думаєте, що у „банце“ то отак і дадуть, і що туди не треба віддавати?

— Вам дадуть. На чотири проценти дадуть. Цілу пів тисячу вам дадуть.

— О ні. У Дерманському банку, по їх закону, можу сотню дістати. Не знаю, чи у вашому дебедському можнаб що...

— Цього то вже не знаю... У нас, на скільки пам'ять мене не милить, можуть позичати тільки пайщики... Так, здається... Але я думаю, що у Дерманському вам напевно пів сотню зайвих дадуть. Ну, а решту вже, хоч-не-хоч, а треба буде до жидка звернутись...

Це останнє, вимовив Григорчук якомсь непевно, з острахом і пониженням голосом, ніби боячись цим образити кого... Матвій все таки великої на це уваги не звернув. Він міцно, широкою, мозолистою долонею розтерав зморщки свого чола, ніби хочаби зачавити під ними важку свою думу.

— Цц... — цмокнув він, а після ще раз цмокнув. Над цим треба помозкувати.

З печі виглядав Хвидот. Ніс його обсмаровано чимсь чорним, і сидів він тихо і терпеливо. У запічку скромно примостився Василь. Він думав: „і знов ходитиму зиму до школи без чобіт... Пасеш, пасеш ті корови, а що з того маєш“?.. При згадці, що прийдеться відмовитись від своєї найкращої заповітної думки про чоботи зі стоячими холявами — „бутилками“, настрої його глибоко і нагально падає. „Так вже ті постолы обридли“...

На цім розмова про землю й закінчилась. Горілки в пляшці меньшало, а разом збільшувались гутірки та просторікування. Звичайно, заговорили про війну, Матвій з цього приводу зловіщі свої сни пригадав і сотий раз їх розказав. Один сон, це великий на заході стовп від землі до неба і на ньому кривавий на цілий світ палаючий смолоскип. Другий — гадюка. Здоровенна, якої він ще в цих краях ніде не бачив, гримуча гадюка. І скрізь, де вона проповзла, все нищилось і геть чисто вигоряло. Навкруги пустеля одна по їй лишилась. А зникла та гадина у Полських багнах... Там має скінчитись, на думку Матвія, будуча

